

ARTIKKELI

Hajoavan muistin monumentit: Julfan hautakivien transformaatio

Serafim Seppälä

Itä-Suomen yliopisto (UEF)

Abstract

The medieval khachkar ('cross-stone') field of Julfa in Nakhichevan was an unparalleled treasury of Armenian art and one of the most outstanding Christian cemeteries of all times. Close to ten thousand imaginatively decorated stone monuments, up to four meters each, in a mystical mountainous landscape constituted a miraculous sight in the eyes of travelers. After the Armenians had been massacred and exiled from the area, however, Azerbaidzhan destroyed the field and its monuments entirely in 1998–2005 as a part of its determinate project to demolish every sign of Armenian culture in areas under its authority.

As a peculiar cultural counter-attack, Armenians in Armenia and diaspora have started to introduce replicas of destroyed Julfa khachkars into public spaces. Generally, copy art is almost by definition kitsch of sorts, but in this case, the abruptness of history and the innovative ways of projecting the memory of Julfa contribute the new khachkars with interesting transformations of meaning. Religious and family-related items turn into national symbols of the lost glory loaded with collective significance. Traditionally, each khachkar is unique by its design, however, and the idea of reproducing a lost irreplaceable item even questions traditional definitions of sameness and otherness. Even if the replicas in some sense represent continuity with their originals, however, they have completely lost their context and the wholeness of the authentic milieu. Scattered around Armenia and diaspora, the replicas have turned into detached microcosms that aim to keep the memory of what is lost alive.

Regardless of the peculiar historical developments, the Julfa khachkars would deserve attention in art history merely by their visual symbolism, which is imaginative and in many ways unparalleled in Christian art.

Armenialaisten pitkän historian värikkäimpiä lukuja on Julfan hautausmaan kohtalo nykyisen Azerbaidžanin ja Iranin rajamailla. Kyseessä oli keskiajan mahtavin armenialainen hautausmaa ja yksi näyttävimmistä kristillisistä hautausmaista kautta aikojen. Sen tuhannet kivet olivat taidehistoriallisesti ainutlaatuisia monumentteja, joista muodostui esteettisesti kiehtova mystinen kokonaisuus. Nakhitševanin alueen jäätyä Azerbaidžanin hallinnolliseen alaisuuteen koko hautausmaa jauhettiin soraksi 2000-luvun alussa. Kymmenisen vuotta myöhemmin samaisen hautausmaan kivien kopioita alkoi ilmestyä eri puolille Armeniaa. Seuraavassa tarkastellaan tämän erikoisen prosessin historiallista taustaa sekä arvioidaan sen teologisia, taiteellisia ja yhteiskunnallisia merkityksiä ja näiden välisiä suhteita. Mikä teki Julfan hautausmaasta ja sen taiteesta ainutlaatuisen? Miten muiston projisointi sirpaleisesti eri puolille Armeniaa muuttaa kivien merkityslatausta ja tarkoitusta?

Julfan hautausmaa: historiallista taustaa

Nykyään Azerbaidžanille kuuluva mutta siitä irrallinen saareke Nakhitševan on armenialaisen kulttuurin historiallisia keskusalueita. Se on tunnettu Nooan liittyvistä legendoistaan, rehevistä viinitarhoistaan, ikivanhoista luostareistaan ja kirkoistaan¹ sekä legendaarisesta Julfan hautausmaasta, joka kasvoi armenialaisen yhteisön vaurastuessa keskiajalla. Julfaa on luonnehdittu ”yhdeksi esimodernin ajan kuuluisimmista ja vähiten dokumentoiduista kaupungeista”. (Baltrušaitis & Kouymjian 1986, 9.) Tietovaje johtuu kaupungin armenialaisyhteisön vaikeasta historiasta. Tiedonmurusia on jäljellä vähän, ja nekin ovat hajallaan erikielisissä lähteissä, joista monet julkaisemattomia käsikirjoituksia, pienpainatteita tai muita harvinaisuuksia. Tietoja hautausmaasta oli kuitenkin ehditty koota ennen sen hävitystä. (Erit. Baltrušaitis & Kouymjian 1986 sekä Argam Ayvazian 1990a, 1990b, 1993, 2004 ja 2007.) Viime vuosina dokumentaatiota on kerätty ja

¹ Kirkkojen ja luostarien yhteismääräksi on laskettu n. 220–250 riippuen lähinnä siitä, lasketaanko luostarikompleksien kappeleita yhdeksi vai useammaksi. Pyhän Tuomaan luostaria edeltäneen kirkon historian kerrottiin juontuvan aivan alkukirkollisiin aikoihin saakka. Ks. ”1892 Publication Recounts History of Nakhichevan Monastery”, *Asbarez*, 2015.

digitalisoitu kansainvälisessä projektissa, jossa on mukana tahoja Australian katolisesta yliopistosta alkaen.

Julfan historia lienee suunnilleen yhtä pitkä kuin armenialaisten tunnettu historia, sillä se mainitaan jo vanhimmassa armenialaisessa kirjallisuudessa – ensin Tigran Suuren (n. 140–55 eKr.) aikaisten tapahtumien (Moses Khorenatsi: *Hist.* 1:30)² ja sitten 600-luvun arabivalloitusten yhteydessä (Ghevond Vardapet: *Hist.* 50, 56).³ Aina 1200-luvulle saakka Julfasta on kuitenkin säilynyt vain harvoja ja hajanaisia mainintoja. Tilanne muuttuu 1300-luvulla, mikä näyttäisi osoittavan kaupungin nousukauden alkaneen tuolloin. Julfa on mainittu monissa armenialaisten käsikirjoitusten kolofoneissa, jotka ajoittuvat vuosien 1325–1604 välille, mikä kertoo kaupungin kulttuurillisesta ja taloudellisesta kukoistuksesta. Suurimpaan loistoonsa kaupunki nousi 1500-luvun lopulla. Julfasta ja sen hautausmaasta on säilynyt mainintoja ja kuvauksia myös läntisten matkailijoiden matkakertomuksissa, joita tunnetaan toistakymmentä ja vanhimmat ovat 1570-luvulta. Valtaosa tiedosta näyttää kuitenkin olleen inskriptioneissa, minkä takia viimeaikainen kirkkojen ja hautakivien hävitys on tehokkaasti pyyhkinyt historiaa unohduksiin.

Julfan kaupunki oli 1920-luvun topografisen tutkimuksen⁴ mukaan noin kaksi kilometriä pitkä ja puoli kilometriä leveä, mikä varovaisesti arvioiden tarkoittaisi vähintään paria tuhatta taloa ja pariakymmentä tuhatta asukasta. Yleensä armenialaiset asuivat tiiviisti yhteen rakennetuissa suurissa taloissa neljän sukupolven suurperheissä, joten suurempikin asukasluku on mahdollinen. Talot olivat raskastekoisia kivitaloja. Vielä vuonna 1913 Julfan alueella oli noin 20 kirkkoa.⁵ Ulkomaalaisten matkakertomusten arviot liikkuvat 3000 talon ja 20 000 asukkaan molemmin puolin. Tässä haarukassa on myös englantilaisen John Newberyn arvio; hän kävi Julfassa joulukuussa 1581 mainiten

² Perinteisen ajoituksen mukaan Khorenatsin teos on vuoden 480 tienoilta ja kriittisemmän teorian mukaan 700–800-luvulta; täysin kiistattomia syitä 400-luvun ajoituksen kieltämiselle ei kuitenkaan ole.

³ Ghevond kirjoitti 700-luvulla.

⁴ Sumbat Ter Avetisian, ks. Ghougassian 2008, 53.

⁵ 20 kirkkoa perustuu islamilaisiin lähteisiin; ks. *Encyclopaedia of Islam* (first edition), ”Djulfa”. Seuraavasta editiosta hakusana oli jätetty pois.

seitsemän kirkkoa. John Cartwright antoi ymmärtää kaupungin olleen armenialainen: arabialaisista, persialaisista tai georgialaisista inskriptiona tai moskeijoista, synagogista tai ei-armenialaisista kirkoista ei ole mainintoja. Ainoa mainittu vähemmistö on georgialaiset, mutta sekin saattaa viitata Georgiasta tulleisiin armenialaisiin.

Cartwright kertoo myös, että kaupungin asukkaat olivat melkoisia viininjuojia mutta eivät humalahakuisia: mitä enemmän he joivat viiniä, sitä enemmän he rukoilivat! (Newbery 1598; Cartwright (1611) 1725, 724. Baltrušaitis & Kouymjian 1986, 18.) Maininnan takana on kokonainen elämäntapa ja -asenne. Viinikulttuuri oli läpeensä kristillinen ilmiö, joka erotti kristityt tehokkaasti muslimeista. Armenialaisilla oli esimerkiksi Johannes Kastajalle omistettuja juomalauluja. (Esim. Hambartsumian 2001, 141.) Viini oli kristillisen identiteetin tekijöitä.

Julfa vaurastui ja kasvoi huomattavasti 1500-luvun loppuvuosikymmeninä, lähinnä kaupankäynnin ansiosta. Yksi konkreettinen syy vaurastumiseen oli kaupungin näyttävä kivisilta, jonka kautta kauppakaravaanit kulkivat. Armenialaiskaupunki oli kauppakaravaanien suosiossa varmasti myös tunnelmansa, turvallisuutensa ja hyvän viininsä ansiosta. Persian shaahi Abbas (1587–1629) valtasi alueen vuonna 1604 ja päätti estää liian voimakkaan armenialaisen suurkaupungin muodostumisen Persian ja Osmani-Turkin rajaseuduille. Hän määräsi Julfan asukkaat pakkosiirrettäviksi Persian pääkaupunkiin Isfahaniin, ja Julfan kivisiltakin käskettiin hävittää. (Ayvazian 1990b, 61–62.) Julfan armenialaisyhteisöstä onkin säilynyt enemmän tietoa vasta Persiaan siirtymisen jälkeiseltä ajalta. Pakkosiirron tapahtumat tallentanut Arakel Tabrizlaisen historiikki oli varhaisimpia painettuja armenialaisia kirjoja (1669).⁶ Isfahanissa on iso armenialaisyhteisö vielä nykyäänkin, joskin sen perillisistä suuri osa on muuttanut Yhdysvaltoihin.

Pakkosiirron kohteeksi joutui armenialaisia Jerevanista asti. Tapahtuma oli suuren luokan tragedia, joka synnytti välittömästi oman muistamisen kulttuurinsa. Karkotuksen

⁶ Teos (*Girk patmunteants, Livre d'Histoires*) painettiin Amsterdamissa vuonna 1669. Carswell 1969, 3.

silminnäkijä, runoilija Hovhannes Makulainen kirjoitti Julfan ja sen armenialaisten muistolle elegian, jossa hän kutsui Julfaa ”armenialaisten aarteeksi, ranskalaisten Pariisia paremmaksi”. Toinen silminnäkijä Davit Geghamatsi puolestaan kuvaili runossaan, miten hyvin Julfan kaupunki oli rakennettu: palatsit ja huvilat nousivat korkealle, kaikki oli maalattu eri värein ja kaupunki oli ”ihmeellinen katsoa”. Persiaan siirretyt puolestaan alkoivat laulaa surumielisiä lauluja siitä, miten kirkoissa kaikuneen psalmiveisuun sijaan pöllöt huhuilevat raunioilla ja ylevät maalaukset on viety pois ja häpäisty. (Ayvazian 1990b, 62–63.) Tällaisen runoperinteen olemassaolo jo sinänsä on osoitus kaupungin erityislaatuudesta. Karkotuksen jälkeen alueelle palasi yksittäisiä armenialaisperheitä, mutta mennyt loisto ei enää palannut. Armenialaisten kivenhakkaajien ja kaivertajien taidot havaittiin Persiassa niin ylivertaisiksi, että loputkin Persian vallan alle jääneiden armenialaisalueiden kivenhakkaajat ja kaivertajat määrättiin siirrettäväksi sisemmäksi Persiaan vuonna 1617. (Carswell 1969, 4.)

Vaikka armenialaiset oli karkotettu Julfan kaupungista, autioitunut hautausmaa jäi todistamaan yhteisön historiasta. Rinteessä hiljaa seisovat loputtomat kivet olivat varmasti melkoisen mystinen näky aamu-usvassa tai illan hämyssä. Armenialaiseen tapaan alueella ei ollut ”pohjakaavaa” eikä ylipäätään järjestystä, vaan kivet seisoivat vapaasti, mikä loi orgaanisen vaikutelman.

***Khatskar* – ristikivi**

Armenialaiset ovat kunnioittaneet ristiä ja kaivertaneet niitä kiviin 300-luvulta lähtien, mutta 800-luvun tienoilla syntyi erityinen monumentaalinen *khatskar*, kirjaimellisesti ”ristikivi”, joka on suorakulmion muotoinen ja kaiverrettu täyteen eloisaa koristelua (kuva 1). *Khatskar* on tehty yleensä huokoisesta tuffikivistä, joka on useimmiten oranssia, mustaa tai punertavaa, tai mahdollisesti basaltista. Perinteisesti jokainen

khatškar on uniikki eikä malleja toisinneta. Yli tuhannen vuoden se on ollut paitsi sakraaliobjekti myös armenialaisuuden perussymboleja.⁷

Kuva 1. Keskiaikainen khatškar. Gladzor Tanahat, Armenia. Kuva: Serafim Seppälä 2010.

Alun perin kyseessä ei ole hautakivi. *Khatškareita* on tehty mitä erilaisimpien muistettavien asioiden asian kunniaksi tai muistoksi. Tutkimuksessa on löydetty kaiken kaikkiaan yli 50 erilaista syytä *khatškarin* pystyttämiseen. Niitä on pystytetty sopimuksien vahvistamiseksi, suurten lahjoitusten merkiksi, sotilaallisen voiton kunniaksi, tuholta varjeltumisen kiitokseksi, tai kirkon vihkimisen kunniaksi. Jotkut on tehty mystisen ilmestyksen tai tapahtuneen ihmeen muistoksi. *Khatškarien* tarkoitus on toimia rukouspaikkoina ja välittää maailmaan ristin siunausta: suojelusta, varjelusta, voittoisuutta, terveyttä, muistoa, pelastusta. Usko ristin kautta välittyvään Kristuksen voimaan ja elämään oli armenialaisille keskeinen korostus. *Khatškarit* seisovat usein

⁷ Khatškareista on julkaistu paljon kirjallisuutta sekä Neuvosto-Armeniassa että Nyky-Armeniassa. Syvällisin historianantuntija on Hamlet Petrosyan (*Khatchkar*, 2015). Kuvateoksista laajin ja perusteellisin on Khatcherian 2017.

vapaana luonnossa muodostaen tietynlaisen avomaan pyhäkön ja kristinuskon totuuden julistuksen. Ne ikään kuin fokusoivat kaikkialla olevan Jumalan läsnäolon konkreettisella tavalla yhteen paikkaan. Vastaavasti ulkopuolisten silmissä Anatolian ylänköjen tuhannet ja taas tuhannet *khatskarit* olivat muistutus siitä, että kyseessä oli vanha kristillinen alue (kuva 2). (Petrosyan 2015, 32–33.)

Kuva 2. Viimeisiä khatskareita Turkissa, Erzurumin alue. Kuva: Serafim Seppälä 2013.

Khatskarien tekstit ovat kompakteja, ja niissä on lyhenteitä, joiden merkitykset ovat monessa tapauksessa unohtuneet. Tyypillisessä tapauksessa tekstissä on mainittu tapahtuma tai syy, jonka kunniaksi *khatskar* on pystytetty. Tekstissä voi olla myös *khatskarin* pystyttämistä koskeva julistus ja muita tilannetta valottavia seikkoja. Lisäksi voi olla jonkinlainen julistus koskien päämäärää, jota varten kivi on pystytetty. Tähän liittyy usein rukouksellinen anomus. Esimerkiksi julfalaisen *khatskarin* teksti vuodelta 1601 sisältää vetoomuksen, että ”tämä pyhä risti toimisi välittäjänä Kristuksen edessä Hagopin sielun puolesta”. (Khatcherian 2017, 480.)

Ornamenteissa keskeistä on pyrkimys päättymättömyyteen: nauhamaiset solmukkeet eivät pääty mihinkään, vaan linjoja voi seurata loputtomasti. Tällainen tilan täyttäminen pitsimäisellä ornamenttinauhakuviolla alkoi yleistyä 1000-luvulta lähtien. (Petrosyan 2015, 41–42.) Takana on ajatus ristin voiman ikuisesta eloisuudesta ja elävöittävydestä.

Perinteinen *khatškar* on pystytetty Jumalan kunniaksi, ei niinkään ihmisen muistomerkeksi. Kukin vihittiin käyttöön rukouspalveluksella ja voitelemalla se mirhaöljyllä, vedellä ja viinillä. Riitin tarkoitus oli tehdä kivistä jumalallisen läsnäolon tyysija, ja sikäli on loogista, että niistä tuli hiljaisia rukouspaikkoja. Niinpä historiassa tunnetaan myös ihmeitätekeviä *khatškareita*, jotka olivat usein vieläpä erikoistuneet tiettyyn sairauteen tai tietynlaisiin vastoinkäymisiin. (Petrosyan 2015, 34.) Näin ollen *khatškareilla* täytetty hautausmaa oli armenialaisten silmissä paljon enemmän kuin pelkkä hautakivien alue: se oli pyhä alue ja mitä moninaisempien muistojen, toiveiden ja uskomusten kenttä. Lisäksi kivet saattoivat visuaalisesti olla varsin mielikuvituksellisia, mikä tekee niistä taidehistoriallisesti kiinnostavia.

Julfan hautausmaa ja sen estetiikka

Julfan hautausmaa oli armenialaisen kulttuurin suuria ihmeitä. Alueen kymmenisen tuhatta kivistä hautamonumenttia muodosti ainutlaatuisen kokonaisuuden, jonka vaikuttavuus perustui karuun, jyrkkärinteiseen vuoristojokilaaksomaisemaan, kivien kokoon ja määrään sekä niiden laadukkaisiin kaiverruksiin. Kukin kivi oli oma taideteoksensa, joka oli koristeltu taitavin kaiverruksin. Julfan kivet olivat tavanomaisia *khatškareita* korkeampia. Leveys oli metrin luokkaa, mutta korkeus vaihteli kahdesta jopa neljään metriin. Koska hautausmaalla ei ollut ruudukkoa tai pohjakaavaa, suuret kivet nousivat rinteestä eloisana kokonaisuutena – eräänlaisena kivimetsänä. Paikalla käynyt britti nimitti aluetta ”kuolleiden kaupungiksi” (kuva 3). (”Legends of az-Dahak” 1869, 400.)

Julfan hautausmaan alkuhistoria on jäänyt hämärän peittoon. Hautausmaan kiviä 1800-luvun lopulla tutkineen Ghevond Ališanin mukaan vanhimmat kivet olivat ”joidenkin auktoriteettien mukaan” 600–700-luvulta (Baltrušaitis & Kouymjian 1986, 1–15), mutta tämän todentamiseen ei ole enää mahdollisuuksia. Valokuvissa dokumentoiduista kivistä vanhin on päivätty vuodelle 1494 (kuvattu 1928), mutta tämä ei vielä kerro paljoakaan,

sillä vanhimmissa armenialaisissa *khatskareissa* ei yleensä ole lainkaan lukuja tai päivämääriä.

Kuva 3. Julfan hautausmaata, 1915. Public domain.

Julfan *khatskareissa* tekstiä on niukalti. Inskriptio sijaitsee yleensä kiven yläosassa ja teksti on luonteeltaan rukouksellinen muistoteksti. Jos vuosiluku on merkitty, sekin on armenialaisilla kirjaimilla joko tekstin yhteydessä tai ristin takana olevassa koristelemattomassa tilassa. (Baltrušaitis & Kouymjian 1986, 35.)

Koristelultaan ainutkertaisten kivien visuaalinen ilme nivoutuu osaksi vaspurakanilaista kuvamaailmaa, joka tunnetaan parhaiten käsikirjoitusten kuvituksesta. Vaspurakanin⁸ tyylille tunnusomaista on muotokielen kansanomaisuus, hahmojen tietty ”hyväntuulisuus”, yksinkertainen arkaaisuus ja lähes maaginen ekspressiivisyys. Aiheet ja

⁸ Alun perin armenialaisten asuttama Vaspurakanin alue sijaitsi Nakhitševanin länsipuolella eli nykyisen Turkin kaakkoiskulmassa Vanjärven itä- ja eteläpuolella.

varsinkin asetelmat ovat usein mielikuvituksellisia. Julfan monumenteista valtaosa oli variaatioita teemasta *risti – elämän puu*, mutta hautausmaalla oli myös ainutlaatuisia arkaaisia ja mytologisia kivi-oinaita, nekin täynnä ornamenttiikkaa ja koristelua (kuva 4).

Kuva 4. Oinas vuodelta 1578, kuvattu 1890. Public domain.

Yksityiskohtaisin ja taitavin koristelu oli kaupungin viimeisen ja suurimman kukoistuskauden (1560–1604) kivissä. Muutamassa vuosikymmenessä tehtiin näyttäviä, pikkutarkasti koristeltuja kiviä niin paljon, että armenialaisyhteisön elämässä on täytynyt olla poikkeuksellinen nousukausi niin talouden kuin väkimääränkin suhteen. Kouymjian huomauttaa, että kaiken lisäksi monien kaupungin kauppiaista tiedetään kuolleen kauppamatkoilla kaukana Julfasta (Baltrušaitis & Kouymjian 1986, 33–34) – mutta tämä ei sinänsä estä *khatškarin* pystyttämistä, koska kyseessä ei ole pelkkä hautakivi vaan muiston merkki ja pyhyiden symboli. Näyttävä kivipaasi saattoi samalla olla suvulle myös tietynlainen statussymboli.

Julfan *khatškareille* tyypillisiä piirteitä ovat ristin syväksi kaiverrettu ja yleensä tyhjäksi jätetty tausta sekä ristiä ympäröivä geometrinen ornamenttikoristelu, joka on rajattu omaksi erilliseksi tilakseen. Armenialaisissa *khatškareissa* ei yleensä ole kuvattu henkilöitä, mutta Julfassa tilanne oli tässä suhteessa kokonaan toisenlainen (kuva

5).⁹ Ylärekisterissä voi olla ornamenttien sijaan kristillisistä tai mytologis-kristillisistä hahmoista koostuva kuvitus (kuva 6). Tämä yleistyi voimakkaasti 1570-luvulta alkaen. Hahmona voi olla Kristus ja/tai Jumalansynnyttäjä ympärillään enkeliolentoja, ehkä serafeja, tai mahdollisesti neljä evankelistaa, apostoleja tai Aadam. Enkelit ja henkilöhahmot on usein täytetty aaltoviivalla, mikä synnyttää erikoisen ajattoman vaikutelman, joka on yhtä aikaa eteerinen ja dynaaminen. Sitä vahvistaa myös keveiden linjojen ja raskaan materiaalin (kivi) yhdistelmä.

Kuva 5. Julfalaisen kiven (1558) replikan detalji. Jerevan, Surb Hovhannes-kirkon piha. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

Kuva 6. Julfalaisen kiven (1584) replikan ylärekisteri. Jerevan, Surb Hovhannes-kirkon puutarha. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

⁹ Henkilöhahmojen runsas käyttö voi kertoa siitä, että alueella ei ollut vahvaa islamilaista presenssiä. Islamilaisissa yhteiskunnissa pyhien kuvien julkinen esittäminen oli kiellettyä ja yleensä kieltoa myös valvottiin.

Aivan alhaalla, lähes maan tasalla, on joskus kuvattu hevonen ja ratsastaja (kuva 7). Tämä on tulkittu joko ratsastajapyhäksi (Georgios tai Sarkis) tai kuvaksi siitä, miten sielu ratsastaa toiseen maailmaan. Jälkimmäisen tulkinnan puolesta puhuu se, että asettelun perusidea on luoda hierarkia, jossa taivas on ylimpänä ja maallinen kuolevaisuuden maailma alimpana. Tulkinnat voi myös yhdistää: ratsastava pyhä saattaa sielun toiseen maailmaan. Vaihtoehtoisesti alarekisterissä voi olla kuvattuna juhla-asetelma, joka ilmentää tuonpuoleisen iloja ja samalla kenties myös tämänpuoleisen muistoja. Vainaja on tällöin kuvattu ”ikuisen juhlan” asetelmaan, jossa istuskellaan matolla viiniä ja hedelmiä nauttien. (Petrosyan 2015, 41.)

Kuva 7. Julfalaisen kiven (1556) replikan detalji. Jerevan, Surb Hovhannes-kirkon puutarha. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

Julfalaisten *khatškarien* alaosaan on toisinaan kuvattu vainajaa symboloiva abstrakti hahmo, joka on figuuriltaan äärimmäisen pelkistetty ”ihmisviiva”. Yksinkertaisuus on luontevaa, viittaahan hahmo aineettomaan sieluun. Kaiken kaikkiaan vainajafiguurit ovat armenialaisissa *khatškareissa* harvinaisia; vanhimmat tapaukset ovat Artsakhista eli Vuoristo-Karabaghista 1100-luvulta. (Petrosyan 2015, 39.)

Toisen vuosituhannen alkupuolella yleistyi tapa kuvata ristin alapuolelle suuri ympyrä, joka oli taottu täyteen taidokasta ornamenttikoristelua. Julfan kivissä se alkaa näkyä vuodesta 1560 alkaen ja vuoden 1574 jälkeen se kaiverrettiin suunnilleen jokaiseen *khatškariin*. (Baltrušaitis & Kouymjian 1986, 31.) Se selitetään nykyään usein ikuisuuden

symboliksi – mutta miksi ristin alla pitäisi olla ikuisuuden symboli? Parempi ja samalla myös armenialaisempi selitys onkin, että kehä symboloi aurinkoa.¹⁰ Tulkintaa tukee se, että joissain kivissä kyseiselle kehrälle on kuvattu kasvot.¹¹ Muinaisille armenialaisille aurinko oli tärkeä jumaluus; tästä on säilynyt merkkejä nykyaikoihin saakka esimerkiksi häälauluissa. Myös kirkollinen kulttuuri on täynnä auringon ja valon symboliikkaa. Mikä sitten olisi auringon funktio ristin alla? Kosmoksen elinvoiman lähteenä aurinko on luonteva tämän maailman ja sen elinvoiman symboli. Kehä on siis kosminen ”maailmanpyörä”, joka kuvaa koko kosmosta. Jos kehä on jaettu kahteentoista sektoriin, tämä kuvaa apostolisen kirkon universaalisuutta: varhaiskristillisen perimätiedon mukaan apostolit jakoivat maailman keskenään kahteentoista osaan.¹² Kehän yläpuolella risti on siis maailmankaikkeuden elämän yllä ja edustaa suurempaa voimaa kuin kaikki olevainen konsanaan.

Asettelunsa puolesta *khatškarista* muodostuu siis olevaisen hierarkia, jossa ylhäällä on Kristus ja taivaalliset olennot, alempana tämän maailman aurinko ja sen alla kuolevaisuuden maailma. Kaiken keskellä on koristeellinen risti, joka toimii taivaallista ja maallista maailmaa yhdistävänä tekijänä sekä taivaallista elämää maan päälle välittävänä elämän puuna. Tämä palvelee myös *khatškarin* perustarkoitusta eli rukouksen suuntana toimimista. Ristikivi oli aina asetettu siten, että sen edessä seisova on kasvot itää kohti eli rukouksen suuntaan.¹³

Julfan ristikivien kuva-aiheiden suurin mysteeri on monien kuvien ylärekisterissä keskeisellä paikalla esiintyvä mielikuvituksellinen mytologinen olio, jolla on kahdesta nelijalkaisesta eläinhahmosta muodostuva symmetrinen kaksoiskeho ja häntinään lohikäärmeet – mutta vain yksi, kristusmainen pää. Etujalat kasvavat siiviksi, jotka ympäröivät päätä. Olennon pää on siivistä muodostuvien tai niistä riippumattomien

¹⁰ Näin asian selittää myös Jerevanin yliopiston kulttuurintutkimuksen osaston johtaja, kulttuuriantropologi Hamlet Petrosyan, joka on johtavia vanhan armenialaisen kulttuurin analyysoijia. Petrosyan 2015, 38.

¹¹ Nämä on erotettava niistä tapauksista, joissa ristin alle on kuvattu Aadamin pääkalloa edustavat pienet kasvot, jotka symboloivat kuoleman valtaan vaipunutta ihmisyyttä, jolle Kristus toi elämän. Ks. kuva: *The Argam Ayvazian Digital Archive*, NKAR 98, <https://julfaproject.files.wordpress.com/2015/03/nkar-98.jpg?w=555&h=>

¹² Traditioon viitataan jo 120-luvulla Aristideen *Apologiassa* (2:4). Tekstin suomenmos: Seppälä 2017.

¹³ Nykyaikana tästä on luovuttu muun muassa kirkkojen pihapiirejä koristeltaessa.

pyhyiden kehien ympäröimä, mutta keholla on suomut (kuva 8). Tällaisia olentoja tiedetään olleen ainakin kahdessatoista Julfan kivessä. Niistä seitsemässä hahmon molemmin puolin oli eteerisesti muotoillut enkeliolennot. Vastaavia ei tunneta armenialaisesta tai Lähi-idän taiteesta mistään muualta,¹⁴ ja siksi niille ei myöskään ole mitään ilmeistä selitystä. Ainoa niitä muistuttava kaksikehoinen olento on säilynyt Hairivankin luostarissa Sevanin rantamalla; siinä olento on pienempi mutta kuva ilmeisesti vanhempi kuin julfalaiset.¹⁵ Häntä, jolla on lohikäärmeen pää, sen sijaan tunnetaan armenialaisesta kuvataiteesta, erityisesti 1100–1400-lukujen miniatyyrimaalauksista. Se on levinnyt myös Georgiaan. (Baltrušaitis & Kouymjian 1986, 39–40.)

Kuva 8. ”Kaksipetovartaloineen Kristus.” Julfalaisen replikan detalji. Jerevan, Zoravor-kirkon puutarha. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

¹⁴ Muinaisilla assyrialaisilla oli hieman vastaavantapaisia siivekkäitä sfinksiolentoja (*lamassu*), mutta yksikehoisia ja ilman lohikäärmehäntää.

¹⁵ Kuva: Khatcherian 2018, 333.

Olennon paikka keskellä *khatškarin* ylärekisteriä osoittaa, että sen täytyy olla Kristuksen tai Jumaluuden symboli. Surrealistinen keho voi viitata taivaallisen olomuotoon samaan tapaan kuin enkeliolentojen kuvaaminen eläinsymboliikan kautta, kuten esimerkiksi Hesekielin kirjan näyissä. Luonnonlakien rajoitusten ylittäminen on jumalallisuudelle tunnusomaista. Olento myös uhkuu auktoriteettia ja voimaa. Kehon tasapainoisen kaksinaisuuden on myös ehdotettu viittaavan Kristukseen maailman tuomitsijana¹⁶ – armolliseen ja oikeudenmukaiseen. Samalla hahmo viittaa jollain tasolla kuoleman voittamiseen sekä ylösnousemukseen, jossa saadaan kuolemattomat uudenlaiset kehot, jotka eivät ole tämän maailman rajoitusten alaisia. Sanomana näyttäisi siis ehkä olevan myös eläimellisen kehon jumalallistuminen, mikä sopii hyvin itäisen kristikunnan painotuksiin.

Harvinaisempia Julfan *khatškareissa* esiintyviä hahmoja ovat linnut. Ne muistuttavat armenialaisten käsikirjoitusten koristelua. Käsikirjoitusten linnut – mikäli niille haluaa antaa merkityksen – symboloivat lähinnä paratiisin elämää. Hautakivessä tämä merkitys pääsee mahdollisimman dramaattiseen kontekstiin. Lintu on tällöin luonteva symboli sielusta, joka asustelee elämän puun oksilla ja hengittää ristikästä kumpuavaa paratiisin elämää.

Kaiken kaikkiaan Julfan kuvakieltä voi sanoa omintakeiseksi. Hahmoista voi yrittää etsiä *vaikutteita*, mutta monet yksityiskohdat voivat aivan hyvin olla paikallista kekseliäisyyttä ja vähintäänkin aiemman armenialaisen kuvakielen luovaa kehittämistä.

Mystiset oinaat

Julfan hautausmaalla oli myös kokonaan toisentyypisiä hautakiviä – kivisiä oinaspatsaita, jotka ovat Julfan erikoisuus (kuva 4). Malli huokuu arkaaisuutta,

¹⁶ Ks. Petrosyan 2015, 29. Kristuksen kaksinaisuuden ihmisenä ja Jumalana keho tuskin viittaa, koska (1) Armenian kirkossa painotettiin perinteisesti nimenomaan Kristuksen ykseyttä ja (2) kehot ovat symmetrisen samanlaisia eivätkä ilmennä vastakohtaisuutta. Käytännöllisenä huomiona voidaan panna merkille, että *khatškarien* asettelu vaati ylärekisteriin *vaakatasoista* kuvaa Kristuksesta, joten luovaa ratkaisua joka tapauksessa tarvittiin.

muinaisuutta ja outoa voimaa, mutta sen merkitys on arvoitus. Hautakivien seassa seisoneet kiviainaat olivat varsin dynaamisen ja liikkuvan oloisia – kuin kivipaasimetsän asukkaita. Julfassa näitä tiedetään olleen vähintään 24, joista 11 koristeltua ja 13 koristelmatonta. Kahdeksassa tiedetään olleen vuosiluku; nämä ajoittuvat välille 1574–1601. (Ayvazian 2004, 139–140; kuvat 505–515, s. 279–281.) Myös oinaat oli koristeltu taidokkaasti armenialaisilla kirjaimilla ja symboliikalla, mutta ristikoristelu tunnetaan ilmeisesti vain parin oinaan kyljestä. (Kuvia: Ayvazian 2007, 230, 235.) Kenelle nämä tehtiin ja miksi nimenomaan oinashahmo? Miksi niissä on vähemmän kristillistä symboliikkaa, vaikka ne ovat armenialaisia? Tutkijoilla on ollut vaikeuksia keksiä edes arvauksia, jotka voisivat vastata näihin kysymyksiin. Itse esittäisin kaksi huomiota. Ensinnäkin oinaan eli pässin voi nähdä yksinkertaisesti maskuliinisena lampaana, siis kristityn perussymbolina. Lisäksi armenialaisessa kulttuurissa pässit ja lampaat ovat myös uhrieläimiä, joten ne ovat osa elämän ja kuoleman dialektiikkaa. Temaattisesti mallin juuret näyttäisivät johtavan pitkälle muinaisuuteen.

Kivioinaiden kyljessä koristekuvioina on juhla-aihe, jossa on esitetty kaksi-kolme istujaa – kenties vainaja palvelijoinen. Asetelmaan liittyy usein astioita ja instrumentteja. Erikoisimmassa oinaassa on kuvattu ratsastaja, joka johtaa kolmea vankia, mukanaan ihmispäinen lintu ja juhlivia eläimiä. (Baltrušaitis & Kouymjian 1986, 41, 48.)

Julfan kiviainaat on tuhottu paria poikkeusta lukuun ottamatta. Yksi vietiin Armeniaan Neuvostoliiton aikana ja on nykyään esillä Sardarapatin kansanperinnemuseossa. Lisäksi joitain oinaita on pantu esille Nakhitševanin museon pihalle, jossa ne esitellään azerbaidžanilaisina. Näiden tarkka alkuperäpaikka ei kuitenkaan ole tiedossa. Tällaisista esineistä Azerbaidžanissa on raaputettu pois ristit ja/tai armenialaiset inskriptiot. Lisäksi voidaan vielä mainita, että Jerevanin eksentrisessä Sergei Paradjanov -museossa on myös julfalainen oinaanpää, jonka museon kuraattori oli ottanut mukaansa Julfasta ennen hävitystä.¹⁷

¹⁷ Muutamia samantyyppisiä kivipatsaita on säilynyt myös Etelä-Armenian Vayots Dzorissa ja Siunikissa, mutta julfalaiset erottuvat näistä koristelunsa ja osin myös mallinsa puolesta.

Julfan hautausmaan tuho

Julfan armenialaisella hautausmaalla lienee ollut enimmillään kymmenisen tuhatta hautakiveä. Näin määrän arvioi vuonna 1648 jesuiitta ja maailmanmatkaaja Alexander Rhodoslainen (k. 1660). (*Voyages et missions du Père Alexandre de Rhodes*, 416.) Aarteidenetsijät alkoivat tehdä paikalla kaivauksia pian sen jälkeen, kun armenialaiset oli karkotettu. Vuosisatojen varrella kiviä kaatui, vajosi maahan ja vietiin muuhun käyttöön. 1800-luvulla tuhansia hautakiviä käytettiin rautatien rakentamiseen. Silti niitä seisoj edelleen tuhansittain. Vuosina 1903–1904 niiden määrä laskettiin viideksi tuhanneksi. Kun taidemaalari Martiros Saryan, josta tuli sittemmin eräänlainen Neuvosto-Armenian virallinen kansantaiteilija, kävi paikalla vuonna 1914, siis juuri ennen kansanmurhaa, hän kuvaili rautatien menneen ”khatškar-metsän läpi” sekä ylisti niiden taiteellista tasoa ja aiheiden ihmeellistä kirjoa. (Ayvazian 1990b, 63–64.)

Kansanmurhan (1915) jälkimainingeissa Nakhitševanin armenialaisväestö joutui puhdistustoimien uhriksi. 45 armenialaiskylää tyhjennettiin ja surmattuja oli kymmenisen tuhatta. Vuonna 1924 alue siirtyi Azerbaidžanin hallinnolliseen alaisuuteen. Neuvostoliiton ateismi oli azerijohtajille hyvä savuverho armenialaisvastaisten toimien ja hiljaisen puhdistuksen jatkamiseen. Nakhitševanin viimeiset armenialaiset siirtyivät vähitellen Neuvosto-Armenian puolelle. Kaikesta huolimatta kiviä oli edelleen melkoinen määrä. Ayvazian laski kivet vuonna 1973 ja sai kolmen kukkulan yhteistulokseksi 2707. (Ayvazian 2007, 17.) Vuodelta 1976 on samansuuntainen arvio (”lähes kolme tuhatta”). 1990-luvulle tultaessa arviot sen sijaan olivat pudonneet lähelle kahta tuhatta. Erityisesti kellertävän ja pinkin väriset kivet olivat haluttua rakennusmateriaalia. (Salumyan 1983, 42–61. Ayvazian 1990b, 64.)

Armenialaisten hävityksen kollektiivisia ja psykologisia jälkivaikutuksia on kuvannut mestarillisesti azerbaidžanilainen kirjailija Akram Ailisi teoksessaan *Kiviset unet*. Ikiaikaisista asukkaistaan ja rakentajistaan puhdistetun alueen ilmapiiri näyttäytyy

tulenarkana ja kollektiivisessa mielessä sairaalloisena.¹⁸ Armenian hävittämisen jälkeinen moraalinen krapula väistettiin alkamalla puhua armenialaisten suorittamista azeriturkkilaisten kansanmurhasta – tilanteessa, jossa muslimien osuus Nakhitševanin alueella oli noussut käytännössä sataan prosenttiin. Vielä 2000-luvullakin armenialaisia kirkkoja kysynyt eurooppalainen matkailija on joutunut turvallisuuspoliisin kuulusteltavaksi ja saanut kuulla, ettei alueella ole koskaan elänyt armenialaisia ja että muun väittäminen on vihamielinen teko.¹⁹

Neuvostoliiton hajoamisen ja Karabaghin sodan tappion jälkeen Azerbaidžan loi uuden nationalistisen historiankirjoituksen, jonka mukaan Nakhitševanissa ei ole koskaan ollut armenialaisia. Silloin kun kirkkojen olemassaoloa ei voinut kiistää, ne nimettiin ”albanialaisiksi” – samaa taktiikkaa käytetään myös Vuoristo-Karabaghin historian uudelleenkirjoittamisessa. Tämän politiikan varsinainen päämäärä oli hävittää ihmisten ja kulttuuriperinnön lisäksi myös armenialaisten *muisto*, ja sen mukaisesti alueen kymmenet luostarit ja kirkot tuhottiin.²⁰ Hävitys ulottui ennen pitkää myös Julfan hautausmaalle.

Tuho toteutettiin vaiheittain. Jo Neuvostoliiton aikana armenialaisia hautakiviä oli viety azerien rakennustyömaille. Marraskuussa 1998 azerijoukkojen havaittiin tuhoavan hautausmaata raskaalla kalustolla. Sadoittain kiviä tuhottiin ja kivimurska vietiin kuorma-autoilla tuntemattomaan määränpäähän. Unescon protestoinnista huolimatta tuho viimeisteltiin lopullisesti marraskuussa 2002 ja joulukuussa 2005.²¹ Ainutlaatuiset monumentit muuttuivat soraksi, joka kaadettiin Araksjoen penkalle. Koska hautausmaa sijaitsee aivan Iranin rajan tuntumassa, hävitysoperaatioita voitiin seurata ja kuvata rajajoen toiselta puolen, mutta mitään ei ollut tehtävissä.

¹⁸ Ailisin teos ilmestyi suomeksi vuonna 2015. Kirkkojen ja niiden muiston hävityksestä ks. s. 57–61. Ilmapäihin sairaalloisuutta on käsitelty esim. sivuilla 63–69. ”Jokaisessa armenialaisen talon vallanneessa ailislilaisessa perheessä, tohtori Absaljev aloitti muuttuneella äänellä, – on psyykkisesti sairaita. Sanon tämän nyt lääkärinä. Onko yksikään noista perheistä saanut missään vaiheessa rauhaa?” Ailisi 2015, 64.

¹⁹ Skotlantilaisen Steven Simin tapaus kerrottu artikkelissa Maghakyan 2005.

²⁰ Valokuvia tästä on dokumentoinut Karapetyan 2017.

²¹ Tuhon dokumentaatio julkaistiin jo muutaman kuukauden kuluttua kirjasessa *Julfä. The Annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhijevan’s Azerbaijani Authorities* (2006). Ks. myös Ghougassian 2008, 53.

Kansainvälistä yhteisöä asia ei merkittävässä määrin kiinnostanut. Unesco oli kyllä vaatinut armenialaisten monumenttien hajottamisen lopettamista jo vuonna 1998, mutta puheet jäivät vaille vaikutusta. Julfan monumenteista jäljelle jäi vain ne parikymmentä, jotka oli Neuvostoliiton aikana siirretty näytille Armeniaan ja sen ulkopuolelle. Noin puolet eli kymmenkunta näistä oli viety Armenian kirkon keskukseen Etšmiadziiniin; nämä ajoittuvat vuosiin 1576–1602 eli hautausmaan viimeisiin vuosikymmeniin (kuvat 9–10). (Kuvat: Khatcherian 2017, 479–482.) Yksi *khatskar* päätyi Jerevanin brandytehtaan pihaan, jossa se on edelleen, ja toinen sijoitettiin Armenian historian museoon. (Kuva: Khatcherian 2017, 490.) Eräs suku puolestaan siirsi julfalaisen hautakiven hautausmaalleen Jerevaniin, koska tämä oli vainajan viimeinen toive (1960); hävityksen jälkeen tämä poikkeuksellinen menettely osoittautui kaukonäköiseksi. Näiden lisäksi julfalaisia *khatskareita* on päätynyt neljä Georgiaan ja yksittäiset Iranin Tabriziin, Sveitsiin ja Pietarin eremitaasiin. Jälkimmäinen on vuodelta 1599 ja siinä on teksti ”Tämä risti on Mekhitarin sielun muistoksi”. (Kuva: Ayvazian 1990a, 77 ja Khatcherian 2017, 492.)

Kuva 9. Alkuperäinen julfalainen kivi vuodelta 1576, Etšmiadzin, Armenia. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

Kuva 10. Alkuperäinen julfalainen kivi vuodelta 1602, Etšmiadzin. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

Kaiken kaikkiaan Nakhitševanin kymmenien luostarien ja satojen kirkkojen systemaattinen ja totaalinen tuhoaminen viimeisen parin vuosikymmenen aikana on todella suuren luokan operaatio: edes Isis ja al-Qaida eivät ole saaneet toteutettua yhtä täydellistä kristillisten kohteiden ja kulttuuriperinnön hävitystä.²² Kyseessä ei ole paikallistason mielivalta tai taloudellisen edun tavoittelu vaan valtiollisen tason systemaattinen ohjelma armenialaisen kristinuskon pitkän historian jälkien hävittämiseksi.

Kaiken huipuksi systemaattista hävitystä on peitelty kansainvälisellä suvaitsevaisuusohjelmalla, jonka puitteissa Azerbaidžan on markkinoinut itseään uskontojen välisen rauhanomaisen rinnakkaiselon ja suvaitsevaisuuden mallimaana. Suvaitsevaisuuden puolesta työkseen puhuvia eri maiden akateemisia toimijoita on ollut

²² Keskustelua Isisin tuhoista: Francioni & Lenzerini 2006 ja Harmanşah 2015.

suhteellisen helppo saada mukaan tällaiseen kulissitoimintaan, joka sisällöltään voi sinänsä olla hyvinkin oivallista mutta ei vastaa sitä, mitä maassa on tapahtunut. Jopa Nakhitševan esitetään azeripropagandassa uskontojen dialogin ja suvaitsevaisuuden työssijana.²³ Kaiken huipuksi presidentti Aliyev on kieltänyt, että hautausmaata olisi ylipäätään hävitetty ja esiintynyt kansainvälisillä foorumeilla kirkkojen kunnostajana. ("State Committee" 2017.) Hälyttävän usein tämä propaganda on mennyt täydestä Euroopassa; Aliyevin sanoma näyttää miellyttäneen erityisesti vasemmistopoliitikkoja.²⁴

Azerbaidžan on hävittänyt myös Julfan kaupungin kirkot. Vanhimpiin lukeutunut kirkko oli 1100-luvulta; se seisoi vielä 1990-luvun alussa ja siitä on runsaasti valokuvia, mutta vuoden 2003 satelliittikuvassa koko alue oli täysin tasainen. Sittenmin paikalle on perustettu louhos. Myös kaupungin ympäristössä sijainnut suuri 800-luvun Pyhän Vapahtajan luostari Surb Amenaprkitš tuhottiin 1990-2000-lukujen vaihteessa, ja uusimmissa kuvissa jäänteetkin on tasattu. Samoin pyhän Gevorgin kirkko (1851) näkyy vielä vuoden 2003 satelliittikuvassa, mutta vuoden 2008 kuvissa alue huokuu tyhjyyttään. (Karapetyan 2017, 142–147.)

Nakhitševanissa muinaisten armenialaisten kirkkojen raunioille on myös alettu rakentaa uusia moskeijoita (esim. Abrakunis). Näin armenialaisen historian pois pyyhkiminen on lopullinen ja täydellinen. Keinot ovat suunnilleen samoja kuin Turkissa kansanmurhan jälkeisinä vuosikymmeninä, mutta toteutus vielä järjestelmällisempi. Koska viimeiset Julfan hautausmaalla (1980-luvulla) käyneet ja sen muistavat armenialaiset ovat jo vähintäänkin viisikymppisiä, ollaan kriittisessä vaiheessa: Julfaa koskeva elävä muisto on hajoamassa.

²³ Alue, jonka muinainen kristitty väestö on hävitetty 100-prosenttisesti ja jonka kristilliset pyhäköt on tuhottu, muuttuu propagandassa malliesimerkiksi suvaitsevaisuudesta ja dialogista. Ks. esim. "Ordubad: A cradle of religious tolerance in Caucasus", *Azernews* 27.12.2016.

²⁴ Suomessakin uutiskynnyksen ylitti Euroopan neuvoston raportti, jossa vasemmistoliiton ex-kansanedustaja Jaakko Laakson todettiin toimineen Azerbaidžanin lobbarina maksua vastaan, vastoin neuvoston sääntöjä. Epämääräisille lobbausmatkoille on osallistunut monia eturivin suomalaisia vasemmistopoliitikkoja. Ks. "Raportti: Tunnettu suomalainen ex-poliitikko oli 'Bakun palkkalistoilla' - Azerbaidžan korruptoi Euroopan neuvostoa", *Talouselämä* 23.4.2018 ja "Independent External Investigation Body report", *Parliamentary Assembly* 22.4.2018.

Hautakivien ylösousemus

Ainoa onni armenialaisten onnettomuudessa oli, että valokuvamateriaalia on olemassa runsaasti 1800-luvulta saakka.²⁵ Näyttävimpiä kiviä kuvattiin erityisen paljon Neuvostoliiton loppuaikoina, ja Nakhitševanin armenialaisista monumenteista ehti valmistua julkaisuja ennen lopullisen tuhon alkamista. Avainroolissa on Nakhitševanissa vuonna 1947 syntynyt tutkija Argam Ayvazian, joka ehti koota 1980-luvun lopulla peräti kahden tuhannen kuvan kokoelman. (Crispin 2013, 27.) Yksityiskokoelmista kuvamateriaalia saattaa löytyä vielä lisääkin.

Kuva 11. Julfalaisten kivien (1599–1601) replikoita. Jerevan, Surb Hovhannes. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

Kuvia tutkittiin tarkoin ja ennen pitkää ne alkoivat kantaa hedelmää. Julfan hautausmaan historiassa avautui uusi ja kokonaan uudentyypinen luku 2010-luvulla, kun eri puolille Armeniaa alkoi ilmestyä Julfan hautausmaan monumenttien replikoita. Ensimmäiset valmistuivat vuonna 2011 jerevanilaisen pyhän Johanneksen (Surb Hovhannes) kirkon pääoven viereen (kuvat 11–13) ja pian myös kirkon puutarhaan. Samana vuonna Koillis-

²⁵ Varhaisia julkaisuja mm. teoksissa Azarian & Manoukian 1969, *Haykakan khatškarer* 1973.

Armenian Berdavanissa pystytettiin paikallisen Armen Yergenyaniin tekemä julfalaisen khatškarin kopio. Koska Azerbaidžanin raja on lähellä ja *khatškarin* rukoussuunta eli itä on rajaa kohti, Berdavaniin pystytetty kivi on myös omanlaisensa pieni symbolinen voimannäyttö azerien suuntaan. Seuraavat valmistuivat huhtikuussa 2012 Gyumrin kaupungin uusitulle keskusaukiolle, jonka khatškar-kokoelma on erittäin edustava. Niiden tekijä on Jerevanissa toimiva Varazdat Hambardzumyan.

Kuva 12. Julfalaisen kiven (1584) replika. Jerevan, Surb Hovhannes. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

Kuva 13. Julfalaisen kiven (1602) replika. Jerevan, Surb Hovhannes. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

Kuva 14. Julfalaisten khatškarien replikoita Geghardin luolaluostarin edustalla. Kuva: Yerevantsi.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Geghard_khachkars.jpg

Kuusi *khatškaria* lisää pystytettiin Geghardin luolaluostarin edustalle (kuva 14), mikä on jopa hieman radikaalia, koska kyseessä on Unescon maailmanperintökohde. Myös Jerevanin kuuluisan Vernissage-torin viereen on pystytetty julfalaisten ja länsiarmenialaisten kivien replikoita aivan pääkaupungin ytimeen (kuvat 15–16).

Kuva 15. Julfalaisen kiven (1602) replika. Jerevan, Vernissage. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

Kuva 16. Julfalaisen kiven (1577) replika. Jerevan, Vernissage. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

Ilmiö on alkanut levitä myös diasporassa. Yksi Armeniassa tehty replika vietiin Yhdysvaltoihin ja siunattiin käyttöön New Yorkin armenialaisessa kirkossa 22.11.2015. ("New Khachkar", *Armenian Church of the Holy Martyrs*, 2015.) Senkin tekijä on Varazdat Hambardzumyan. Seuraavana vuonna julfalaisen *khatškarin* toisinto vihittiin Coloradossa. Vuonna 2017 julfalainen replika saatiin vihittyä käyttöön myös Iranin Uudessa Julfassa eli Isfahanissa. ("Khatškari batsum", 2017.)

Epätavallisen historiallisen kehityskulun summana replikat ovat hämmentävän monimerkityksellisiä. Varsinainen kuvakieli on uskonnollista ja sen alkuperäinen tarkoitus oli vainajien muistaminen, mihin kuuluu orientoituminen kohti tulevaa elämää; taustalla on koko itäisen kristillisyyden värikäs aatemaailma ja estetiikka. Replikoiksi

muokkautuessaan kivet ovat kuitenkin läpikäyneet erikoislaatuisen semanttisen transformaation. Ne ovat muuttuneet ennen kaikkea kollektiivisen muistin ilmiöksi, jossa kulminoituu useiden vuosisatojen etnis-uskonnolliset konfliktit ja hävitykset, niiden muistaminen ja kieltäminen – jopa kieltämisen muistot ja muistamisen kiellot. Samalla koristelu asetteluineen ja hahmoineen on edelleen taidehistoriallisesti ja esteettisesti ainutlaatuista ja kivet ansaitsisivat huomiota pelkästään visuaalisella ilmeellään.

Julfan kivien hävitys asettuu armenialaisten mielissä osaksi sitä suurta armenialaisuuden hävitysohjelmaa, jota turkkilaiset kansat ovat toteuttaneet. Myös Turkin puolella armenialaisten hautausmaiden hävitys on ollut totaalinen. Kansanmurhan tarkoitus ei ole ainoastaan kansan hävittäminen. Kansanmurhan kulttuurillisena tavoitteena on menneisyyden tuhoamisen avulla saada aikaan sellainen tila ja vaikutelma, että murhattua kansaa ei ole alueella koskaan ollutkaan. Nakhitševanissa juuri tämä projekti on viety loppuun saakka.

Uusien hautakivien merkitys: tulkintoja ja avoimuutta

Alkuperäisten hautakivien tulkinnassa oli huomattavaa hajontaa jo ennen niiden hävitystä. Tämä koskee Vaspurakanin alueen kuvakieltä laajemminkin. Tulkinnallinen hajonta näyttäisi mukailevan armenialaisten omaa hajaannusta. Neuvostoliitossa vaspurakanilaista tyyliä arvostettiin tietyn maanläheisyytensä, kansanomaisuutensa ja yksinkertaisuutensa takia (kuva 17). Neuvostoajan julkaisuissa vaspurakanilaisia kuvia jopa luonnehdittiin ”demokraattiseksi kansantaiteeksi”. (Vaspourakan – Վասպուրական 1978, 33.) Länsimaiden armenialainen diaspora taas omaksui – huomaamattaan – 1900-luvulla läntisen näkökulman taiteeseen, ja tällöin uskonnollisen kuvakielen ihanteena voitiin pitää renessanssin, barokin ja rokokoon naturalistista hienoutta, ja itäisen tyylin karu kauneus ja symbolinen syvyys saattoi jäädä löytämättä. Esimerkiksi Kouymjian esittää, että Julfan varhaisempien *khatškarien* tyyli edustaa ”provinsialismia, sofistikoituneisuuden puutetta ja löyhyyttä” ja vasta 1500-luvun

puolivälissä koristelu on taitavampaa ja luovempaa. (Baltrušaitis & Kouymjian 1986, 49.) Jälkimmäinen seikka varmasti pitääkin paikkansa, mutta yksinkertaista arkaaista tyyliä ei välttämättä tarvitsisi vähätellä, sillä siinä on omaa alkukantainen kauneutensa ja aitoutensa, joka uhkuu omaa lempeää voimaansa. Ainakin suomalaisia taiteenharrastajia²⁶ vaspurakanilainen tyyli miellyttää huomattavasti enemmän kuin renessanssin tai rokokoon hienostelu.

Kuva 17. Ehtoollisen asettaminen. Vaspurakanilaista miniatyyrimaalausta, n. 1400. Kuva: Serafim Seppälä 2006.

Julfan replikoiden tapauksessa historialliset, taiteelliset, teologiset ja yhteiskunnalliset kysymykset nivoutuvat yhteen: Miksi kopioitavaksi on valittu juuri tietyt kivet? Mitä taidehistoriallisesti erikoista tai tyyppillistä niissä on? Miksi ne on asetettu juuri tiettyihin paikkoihin? Miten motiivien ja paikkojen valinta liittyy armenialaisten kansallisen identiteetin ja kansallisen muistin kysymyksiin? Miten kivien funktio muuttuu uusissa konteksteissa, joissa ne ovat turistien ja diaspora-armenialaisten nähtävissä? Miten tematiikka nivoutuu nykyisen Turkin alueella hävitettyjen luostarien, kirkkojen ja hautausmaiden muistoon? Miten muiston projisointi sirpaleisesti eri puolille Armeniaa

²⁶ Havainto perustuu useisiin kymmeneen keskusteluihin armenialaista taidetta käsitelleiden esitelmieni ja luentosarjojeni yhteydessä sekä vetämieni Armenian-matkojen aikana.

muuttaa kivien merkityslatausta? Miten kivien ja niiden kuvakielen *uskonnollinen* merkitys on muuttunut? Kaiken tämän lisäksi on vielä lähtökohtainen kysymys replikoiden suhteesta niihin vainajiin, joita muistamaan alkuperäiset oli tehty. Kysymysvyhti ei ole helposti purettavissa.

Ei ole yllättävää, että replikoita on tehty visuaalisesti hienoimmista kivistä, joissa on mahdollisimman paljon eksoottisia ja Julfan alueelle tyypillisiä yksityiskohtia. Tämän seurauksena replikat edustavat julfalaisten kivien uusinta kerrostumaa. Voidaan myös panna merkille, että julfalaisten replikoiden nousu on alkanut vaikuttaa muuhunkin uuteen armenialaiseen *khatškar*-taiteeseen (kuva 18).

Kuva 18. Uusi khatškar. Armavir, Armenia. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

Konkreettisten paikkojen valinnassa on sekä käytännöllisyyttä että symboliikkaa. Maanjäristyksessä 7.12.1988 tuhoutunut Gyumrin kaupunki on hitaasti noussut uuteen elämään, joten sen keskusaukiolle jälleenrakennetun suuren kirkon ympäristö on erinomainen valinta julfalaisten replikoiden sijoituspaikaksi: ne asettuvat osaksi prosessia, jossa vanha elämä puhkeaa jälleen esiin tuhon jälkeen. Jerevanissa suurin osa

replikoista on kirkkojen puutarhoissa (kuva 19). Tämä korostaa kirkon roolia keskiaikaisen armenialaisen kulttuurin säilyttäjänä ja jatkajana. Kävely kirkon pihaan on matka kirkon ja kansan historiaan ja sen muiston elävyyteen; toisaalta kirkon elämäkin on luonteeltaan muistomaista.

Kuva 19. Julfalaisen kiven (1599) replika. Jerevan, Zoravor-kirkon piha. Kuva: Serafim Seppälä 2018.

Geghardin luostari ja Jerevanin Vernissagen viereinen puistoaukio puolestaan ovat paikkoja, joissa suunnilleen jokainen Armenian matkailija käy. Näkyvyys on siis taattu. Mutta *kenelle* kivet ja niiden asettelu on suunnattu? Jokaisen *khatškarin* yhteydessä on pieni maininta sen alkuperästä, mutta tavalliselle turistille näitä ei ole selitetty eikä alkuperää ole osoitettu karttojen avulla. Tavallisille matkailijoille sana ”Julfa” ei sano mitään. Toisin sanoen viesti avautuu vain historiaa tunteville eli käytännössä lähinnä diaspora-armenialaisille, joita suuri osa Armenian matkailijoista on.

Julfan hautausmaan kivien saamaa uutta elämää on lähes mahdoton olla tarkastelematta historian tragedioiden muistoa vasten. Lähtökohtaisesti *khatškareiden* graafiset

komponentit, varsinkin kirjaimet, ovat spesifejä ja henkilökohtaisia. (Mnatsakanyan 2017, 83.) Replikoiden tapauksessa yksilökohtaiset ja partikulaarit merkit muuttuvat kuitenkin korostetun julkisiksi ja kansallisiksi, ja samalla teologinenkin symboliikka alkaa kansallistua. Konkreettisesti tämä voi tarkoittaa sitä, että Kristuksen syntymäteemaan liittyvä paimenpoika huiluineen (kuva 5) aletaan nähdä Armenian kansallisoitinta *dudukia* soittavana kansanmuusikkona; tällöin kuva viittaakin Jumalan inkarnaation sijaan kansalliseen kulttuuriin, sen kuolemiin ja ylösnousemuksiin.

Yksilöiden hautakivistä on tullut kansallisen historian hautautumisen monumentteja, jotka pelkällä olemassaolollaan haastavat hävityksen ja sen narratiivin, jonka mukaan armenialaisia ei ole Nakhitševanissa koskaan ollutkaan. Toisaalta kyseessä on kuitenkin vain replikat, jotka ovat menettäneet alkuperäisen kontekstinsa. Voidaan myös huomauttaa, että replikan käsite on *khatškarien* tapauksessa itsessään jännitteinen: ristikivethän ovat määritelmällisesti uniikkeja ja toisintamattomia, joten voidaan hyvin kysyä, edustaako *samanlaisen* kiven tekeminen tuhotun tilalle loppujen lopuksi enemmän samuutta vaiko toisintoa. Kopiotaitteella on lähes määritelmällisesti kitschin leima, mutta tässä tapauksessa historian julmuus sekä muiston projisointi ja hajauttaminen antavat replikoille uudenlaisia merkitysulottuvuuksia. Hautausmaan hajoaminen maailmalle merkitsee kollektiivisen voiman muuttumista yksittäisiksi mikrokosmoksiksi. Tämä tietysti sopii yksilökeskeisen aikakauden eetokseen. Yksittäiset kivet saavat huomiota, mutta hautausmaan historiallinen konteksti ja sen muodostama autenttinen *kokonaisuus* loistaa poissaolollaan.

Julfan kivien uusi nousu on kärsineen kansan erikoinen, ehkä jopa hieman epätoivoinen yritys ylläpitää hävitettyä kulttuuriperintöään ja menetettyjen alueiden muistoa. Asiasta on innostuttu samaan aikaan eri tahoilla ja ristejä on rahoitettu yksityisin lahjoituksin; siinä mielessä kyseessä on alhaalta päin nouseva ilmiö. On kuitenkin syytä myös kysyä, missä määrin ilmiöön liittyy valtiojohtoista nationalismia tai tiettyä vastapropagandaa.²⁷

²⁷ Yksi armenialaisen kansallisuusaatteen ominaispiirteistä on, että se on kukoistanut vuosisatoja ja jopa -tuhansia silloinkin, kun omaa valtiota tai realistista mahdollisuutta sellaisen kaavailemiseen ei ole ollut. Kansallisen kristillisen identiteetin ja hengellisen kansallisuusaatteen muodostumista olen käsitellyt artikkelissa Seppälä 2018.

Azerbaidžanin sumeilematon historian uusiksi kirjoittaminen saattaa armenialaiset kiusalliseen tilanteeseen myös siksi, että mitä tahansa heidän faktuaalista neutraaliakin väitettään pidetään helposti vastapropagandana. Armenialaisten laskujen mukaan Azerbaidžanin viranomaiset ovat Neuvostoliiton aikana ja 1990-luvun alun sodan aikana hävittäneet yhteensä 167 armenialaista kirkkoa, 8 luostaria ja 123 hautausmaata; sodan jälkeen on hävitetty ilmeisesti kaikki 218 Nakhitševanin alueen kirkkoa. Azerbaidžan on vastannut väittämällä armenialaisten hävittäneen Artsakhin (Vuoristo-Karabagh) islamilaiset monumentit, mutta armenialaiset ovat vastanneet kuvilla ja julkaisulla Artsakhin islamilaisesta arkkitehtuurista ja sen tilasta.²⁸ YK:n virallisilla sivuilla esitettiin 11.7.2018 asiaa koskeva muistio (Memorandum A/72/876-S/2018/486, 2018), jossa on myös runsaasti kuvamateriaalia azerien tekemästä hävityksestä. Parhaassakin tapauksessa Azerbaidžanin puolelle jäänyt kirkko on ”restauroitu”, mutta restauroinnin yhteydessä kirkon kiviseinien armenialaiset inskriptiot on hiottu pois.

Julfalaisten ristien osalta ollaan tilanteessa, jossa muiston edes jonkinlainen säilyttäminen edellyttää konkreettisia toimia. Niinpä ei ole yllättävää, että yksityisten toimijoiden lisäksi myös Armenian valtio on aktivoitunut asiassa. Tammikuussa 2018 armenialainen *khatškar* vihittiin käyttöön Strasbourgissa, Euroopan neuvoston päämajan edessä. Kyseessä oli julfalaisen *khatškarin* toisinto. Sikäli ei ole liioiteltua sanoa, että Julfan hautausmaan koristelluista hautakivistä on tullut myös osa Armenian valtion kansainvälistä politiikkaa, jonka päätarkoitus on armenialaisten hävitetyn historian muistaminen. Armenian diplomaatit ovat ottaneet Julfan hautausmaan, kirkkojen ja luostarien hävityksen esille myös Euroopan neuvostossa (PACE) kesäkuun 2018 kokouksessa.²⁹

Julfalaisten hautakivien uusi tuleminen on vain yksi pieni osa sitä isoa prosessia, jossa armenialaiset ovat jo pitkään koonneet hävitetyn historiansa ja menetettyjen kotiseutujensa muistoa nyky-Armenian kapeiden rajojen sisäpuolelle. Armeniaan – jo

²⁸ *The Islamic Monuments of the Armenian Architecture of Artsakh*. RAA, Yerevan, 2010.

²⁹ ”World remained silent on Daesh-style vandalism in Julfa, says Armenian delegate to PACE”, *Tert*, 2018.

Neuvostoliiton aikana – perustetuista uusista kylistä ja kaupunginosista suuri osa kantaa jotain länsiarmenialaista (siis nykyisen Itä-Turkin) tai Azerbaidžanin puolelle jääneen paikkakunnan armenialaista nimeä. Samoin Armenian kaupoista, kahviloista, tanssiryhmistä, olutmerkeistä ja jopa jugurteista moni kantaa sellaista nimeä kuin Ani, Van, Mush, Bitlis, Narek, Kilikia, Arabkir, Bayazet, Igdir, Kars, Karin. Kaikki nämä ovat menetettyjen alueiden, kadonneiden kotiseutujen, tuhottujen pääkaupunkien ja hävitettyjen luostarien nimiä.

Nyky-Euroopassa ”valtiojohtoinen nationalismi” on lähes kirosana eurooppalaisen nationalismin synkän lähihistorian takia, mutta Armenian tapaisia maita ei tulisi arvioida eurooppalaisen historian pohjalta. Armenialaisten kansallisuusaate kukoisti läpi vuosituhansien ilman omaa valtiota ja valtiollista johtoa. Ilman omaa valtiota jääneet lähialueiden kansat, kuten assyrialaiset tai jesidit,³⁰ ovat tänä päivänä hyvin heikoilla oman kulttuurinsa säilyttämisen suhteen. Armenialaisilla on jonkinlainen mahdollisuus selviytyä kulttuurillisista kansanmurhista niin kauan kuin heillä on oma valtionsa.

Eri puolille maailmaa nousevat julfalaiset replikat ovat konkreettinen merkki siitä, mitä on ollut. Siksi niiden elämä kaikessa sirpalemaisuuudessaan ja kopiomaisuudessaankin on arvokas yritys tehdä ainutlaatuinen ”kivimetsä” muistetuksi ja koettavaksi poissaolonsa kautta.

Kirjoittaja

Serafim Seppälä, professori (FT), toimii systemaattisen teologian ja patristiikan professorina ja on tuottelias kirjailija. Hänen tutkimusintressejään ovat enkelit varhaiskristillisessä ja rabbiinisessa juutalaisessa kirjallisuudessa, 100-luvun kristilliset apologiat, islam 600–800-lukujen kristillisessä kirjallisuudessa sekä Armenian kansanmurhan kulttuurillisen perintöön liittyvät kysymykset. Yhteystiedot: serafim.seppala@uef.fi

³⁰ Molempia on myös Armeniassa. Kristittyinä assyrialaiset ovat pitkälti assimiloituneet armenialaisiin, mutta jesidit ovat vaalineet omaa kulttuuriperintöään Armenian valtion suojissa. Armavirin kaupungin lähistölle on juuri valmistumaisillaan maailman suurin jesiditemppeli.

Kuvamateriaalia

Djulfā: Sacred Stones Reduced to Dust
<https://www.djulfā.com/photos/>

The Argam Ayvazian Digital Archive
<https://julfaproject.wordpress.com/the-argam-ayvazian-archive/>

Kirjallisuus

Ailisli, Akram. 2015. *Kiviset unet (Kamennye sny, suom. Liisa Viitanen)*. Helsinki: Into Kustannus.

Ayvazian, Argam. 1990a. *Djugha*. Yerevan: Haiastah.

— 1990b. *The Historical Monuments of Nakhichevan*. Detroit: Wayne State University Press.

— 1993. *Khackars of Djughā*. Yerevan: Houshardzan.

— 2004. *Nakhitsšewani vimagrakan žarangutiwne A: Dzughā*. Yerevan: Hay dasakan matenagrutean towayin gradaran.

— 2007. *The Symphony of the Destroyed Jughā Khatchkars*. Yerevan: Heghinakayin hratarakutyun.

Azarian, Levon & Armen Manoukian. 1969. *Khatchkar. Documenti di Architectura Armena, vol. 2*. Milan.

“Azeri Destruction of Armenian Monuments Featured on UN Website.” *Asbarez* 13.7.2018. Luettu 15.7.2018. <http://asbarez.com/173767/azeri-destruction-of-armenian-monuments-featured-on-un-website/>

Baltrušaitis, Jurgis, and Dickran Kouymjian. 1986. “Julfa on the Arax and Its Funerary Monuments.” *Études Arméniennes/Armenian Studies in memoriam Haig Berberian*, edited by Dickran Kouymjian, 9–54. Lisbon: Armenian Library of the Galouste Gulbenkian Foundation.

Carswell, John. 1968. *New Julfa. The Armenian Churches and Other Buildings*. Oxford: Clarendon Press.

Cartwright, John. 1745. *The Preachers Travels* (1611). *A Collection of Voyages and Travels*, volume 1. London.

Crispin, Judith et al. 2013. *Recovering a lost Armenian cemetery: a pilot project by Manning Clark House*. Forrest, Australia: Magnet Galleries Melbourne & Manning Clark House.

Francioni, Francesco & Lenzerini, Federico. 2006. "The Obligation to Prevent and Avoid Destruction of Cultural Heritage: From Bamiyan to Iraq." *Art and Cultural Heritage. Law, Policy and Practice*, ed. B.T. Hoffman, 28–40. New York: Cambridge University Press.

Ghevond Vardapet. 2007. *History of Ghevond. The Eminent Vardapet of the Armenians. Translation, Introduction and Commentary*. Doctoral Dissertation. New York: Columbia University.

Ghougassian, Vazgen. 2008. "Wealthy Merchants and Factors: the legacy of Julfa." In *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne*, edited by Sushil Chaudhury & Kéram Kévonian, 51–61. Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme.

Hakhnazarian, Hovhannes. 2013. *Goghtan District*. Yerevan: Calouste Gulbenkian Foundation.

Hambartsumian, Vahan. 2001. *Village World (Kiughashkharh): An Historical and Cultural Study of Govdoon*. Govdoon Youth of America. [Paris: Daron 1927.]

Harmanşah, Ömür. 2015. "ISIS, Heritage, and the Spectacles of Destruction in the Global Media." *Near Eastern Archaeology* 78 (3): 170–177.

"Independent External Investigation Body report". *Parliamentary Assembly* 22.4.2018. Luettu 15.7.2018. <http://assembly.coe.int/nw/xml/News/News-View-EN.asp?newsid=7026&lang=2&cat=13>

The Islamic Monuments of the Armenian Architecture of Artsakh. 2010. Research on Armenian Architecture. Yerevan.

Julfa. The Annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhijevan's Azerbaijani Authorities. 2006. RAA Research on Armenian Architecture. Beirut, Lebanon: Photogravure Zaven & Fils.

Karapetyan, Samuel. 2017. *Aderbedžan kaghakakrtutyuni durs*. Haykakan tšartarapetyunn usumnasirogh himnadram.

Khatskari batsum nor Jughayi. Խաչքարի Բացում՝ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքում. Armenian National Committee, 17.5.2017. <http://ancnews.info/?p=12199> – luettu 1.5.2018.

Khatcherian, Hrair Hawk. 2017. *Khatchkar.* Խաչքար. [Ei kustantajaa, 516 s.]

Maghakyan, Simon. 2007. "Sacred Stones Silenced in Azerbaijan." *History Today* 57 (11). November 2007. Luettu 22.3.2017. <https://www.historytoday.com/simon-maghakyan/sacred-stones-silenced-azerbaijan>

Memorandum of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Artsakh on the state of the historical and cultural monuments in Artsakh and Azerbaijan. A/72/876-S/2018/486. 25.5.2018. Luettu 15.7.2018. http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/72/876&referer=/english/&Lan

Mnatsakanyan, Lilit. 2017. *The Stone Lab: Decoding Shikahogh Khachkars.* PhD diss., University of Westminster.

Moses Khorenatsi. 1993. *Historie de l'Arménie par Moïse de Khorène.* Tr. Annie et Jean-Pierre Mahé. L'aube des peuples. Gallimard.

"New Khachkar." 2015. *Armenian Church of the Holy Martyrs* 2015. Luettu 18.4.2018. www.holy-martyrs.org/newsarticle.asp?article_id=1073&ctr=134

Newbery, John. 1599. "Letters Concerning the Voyage of M. J. Newbery and M. Ralph Fitch." Richard Hakluyt. *The principal navigations, voyages, traffiques & discoveries of the English nation: made by sea or overland to the remote & farthest distant quarters of the earth at any time within the compasse of these 1600 years*, volume II, 245–248. London.

"Ordubad: A cradle of religious tolerance in Caucasus." *Azernews*, 27.12.2016. Luettu 18.4.2018. <https://www.azernews.az/travel/107001.html>
Petrosyan, Hamlet L. 2015. *Khachkar.* Yerevan: Zangak.

"Raportti: Tunnettu suomalainen ex-poliitikko oli 'Bakun palkkalistoilla' - Azerbaidžan korruptoi Euroopan neuvostoa", *Talouselämä* 23.4.2018. Luettu 22.11.2018. <https://www.talouselama.fi/uutiset/raportti-tunnettu-suomalainen-ex-poliitikko-oli-bakun-palkkalistoilla-azerbaidzan-korruptoi-euroopan-neuvostoa/b24e71c6-676f-3735-90e2-401e48019009>

Salumyan, Suren & Vardan Harutyunyan. 1983. "Vimagrer Hin Jughayits." *Lraber* 12: 42–61.

Seppälä, Serafim. 2018. Kansallisen hengellisyyden luominen varhaisessa armenialaisessa historiankirjoituksessa. *Ortodoksia* 58 (2018): 36–73.

Seppälä, Serafim. 2017. *Keisarin edessä. Kaksi ateenalaista apologiaa*. Helsinki: Gaudeamus 2017.

”State Committee: Armenians don’t have evidence that Azerbaijan destroyed monuments.” *Trend*, 26.10.2017. Baku. Luettu 1.5.2018.
<https://en.trend.az/azerbaijan/karabakh/2812948.html>

”Today Marks 11th Anniversary of Destruction of 2,000 Djulfa Khachkars.” *Asbarez*, 16.12.2016. Luettu 1.4.2018. <http://asbarez.com/158206/today-marks-11th-anniversary-of-destruction-of-2000-djulfa-khachkars/>

Vaspourakan (Վասպուրական). 1978. Jerevan: Matenadaran.

Voyages et missions du Père Alexandre de Rhodes: en la Chine et autres Royames de l’Orient. 1854. Paris: Julien, Lanier et Cie.

”World remained silent on Daesh-style vandalism in Julfa, says Armenian delegate to PACE.” *Tert* 29.6.2018. Luettu 15.7.2018.
www.tert.am/en/news/2018/06/29/zohrabyan/2728561

”1892 Publication Recounts History of Nakhichevan Monastery.” *Asbarez* 11.8.2015. Luettu 15.8.2018. asbarez.com/138588/1892-publication-recounts-history-of-nakhichevan-monastery/